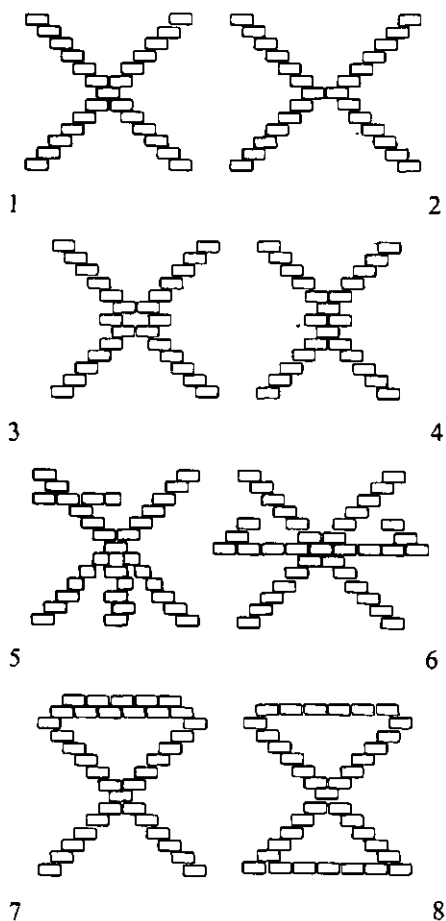

TEKENS VAN TEGENSPRAAK

Een inventarisatie van oude tekens op gevels in de zuidelijke Nederlanden

Herman Strijbos

1. W.H.Th. Knippenberg, Oude rechtstekens in bakstenen kerkmuren, in: N. Roymans e.a. (eds.), *Brabantse oudheden, opgedragen aan Gerrit Beex bij zijn 65ste verjaardag*, Eindhoven 1977 (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 16), 241-258. Voor een uitgebreide literatuuropgave zie aldaar, 252-253.

Een methodische aanpak, mede gebaseerd op een overzichtelijke typologie van de tekens wordt nagestreefd door W. Johnson, *Metselaarstekens in de provincie Antwerpen: een werkhypothese*, in *Volkskunde* 86 (1985), 231-253. Johnson probeert eveneens orde te scheppen in de brij van gegevens. Zolang dit niet is gebeurd, heeft het geen zin om hypothesen over de betekenis van de tekens op te stellen. Het is zaak eerst een gedegen overzicht te hebben over vorm, plaats, datering, aard van het gebouw. Daarbij dient men geen suggestieve benamingen te hanteren; reden waarom hier uitsluitend over „tekens” en niet over „rechtstekens” of „metselaarstekens” wordt gesproken.

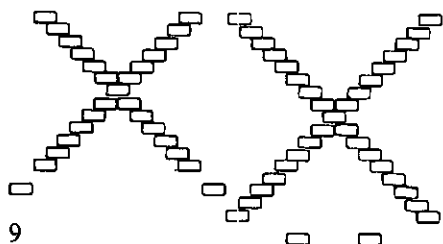
Tijdens bezoeken aan tientallen kerken en andere gebouwen uit de late middeleeuwen in Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland, Zuid-Holland, Limburg, het Duitse Nederrijnse gebied en de Belgische provincies Antwerpen en Limburg maakte ik notities van de aanwezige tekens in het metselwerk. Bij het uitwerken van deze aantekeningen bleek hoe veel varianten er zijn op de indertijd door Knippenberg gemaakte schematische indeling van dergelijke tekens in basisvormen (zoals onder andere maalteken, kruis, hart, ruit, zandloper, penta- en hexagram)¹. Niettemin dringt zich de vraag op of de afwijkingen van de grondtypen en de combinaties van tekens geen betekenis kunnen hebben. Mogelijk kan hier een van de sleutels tot ontraadseling gevonden worden. Als men namelijk ziet hoe naast elkaar in een gevel van eenzelfde gebouw varianten voorkomen van hetzelfde grondteken, ontkomt men niet aan de indruk dat hier meer aan de hand is dan de speelse fantasie van de maker.

Uit het door mij verzamelde materiaal is een greep gedaan die er vooral op gericht is een beeld te geven van de vele varianten in vorm en combinatie die voorkomen in de zuidelijke Nederlanden. Daarbij heb ik me niet aan interpretaties gewaagd. Wellicht kan een historicus met het hier gepresenteerde materiaal, alsmede met de inventarisatie van Knippenberg, een meer gerichte en diepgaande studie maken. Ik beperk me tot het vragenderwijs plaatsen van opmerkingen die zich aandienen bij deze globale inventarisatie.

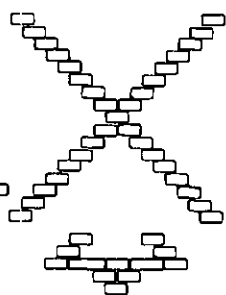
De tekens en de gebouwen waarop ze voorkomen

Behalve de gevelstenen aan het Boterkerkje van Oirschot, waarvan Knippenberg gewag maakt, heb ik nagenoeg alleen aan bakstenen gebouwen de betrokken tekens kunnen vinden. Nagenoeg, omdat het teken van afbeelding 28 voorkomt op de gevel van een boerenhoeve in vakwerkbouw, afgesmeerd met leem. Het teken lijkt te zijn ingekrast in de verse leemlaag. Het is ontleend aan een afbeelding bij de maand februari in het *Breviarium Grimani*, van de hand van Simon Bening, en dateert uit het begin van de zestiende eeuw. Als het aanbrengen van dergelijke tekens bij vakwerkbouw destijds al geen uitzondering was, zullen we er toch weinig voorbeelden meer van terugvinden. Die zijn immers met de vlechtwerkwanden (het zogenaamde fitselwerk) verdwenen.

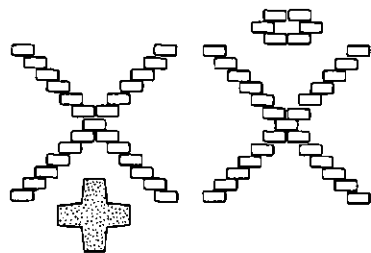
Opvallend is dat het materiaal, waarmee de tekens gemetseld zijn, steeds een min of meer toevallig bijproduct is van de steenbakkerij. In de kuststreek van Vlaanderen en in Zeeland, waar de ovens werden gestookt met

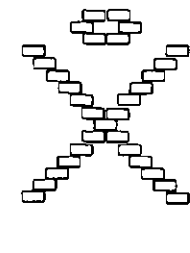
9

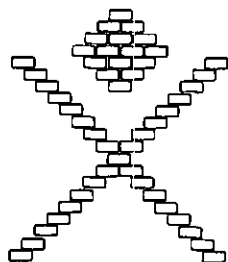
10

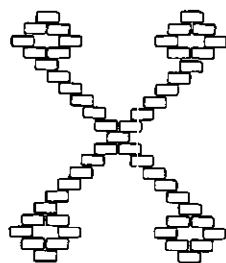
11

12

13

14

zouthoudende turf, sloeg op de koppen van de stenen een groenig glazuur neer. In de streken waar sterk ijzerhoudende en daardoor roodbakende klei voorkwam, zoals in Noord-Brabant en de Belgische Kempen, ontstonden zwart gesinterde koppen bij de stenen die het dichtst bij het vuur lagen. De strek, de lange zijde van de steen, is zelden geheel gesinterd en werd daarom ook bijna niet gebruikt voor de ingemetselde tekens. Bij geelbakende klei komen altijd zachter gebakken rode stenen voor en daardoor kon men bijvoorbeeld in Loker in West Vlaanderen rode stenen verwerken in het lichtere metselwerk. Omgekeerd gebruikte men in Amerongen gele baksteen in donkerder metselwerk, maar ook tufsteen. Bij gebruik van rode en gele steen voor de tekens, komt het gebruik van strekken ook meer voor. Verder werden onderdelen uitgevoerd in natuursteen, zoals hierna nog aan de orde komt.

Het is opvallend dat ingemetselde tekens aan natuurstenen kerken (nog?) niet zijn gevonden. Waar een bakstenen toren is gebouwd bij een natuurstenen kerk, zoals in Peer, zal men alleen aan die toren eventueel de tekens kunnen vinden. Gevelstenen als in Oirschot heb ik elders (nog) niet gevonden. Toch is het zeker mogelijk geweest in de natuurstenen geveltekens te hakken als daartoe aanleiding bestond. Ook waar gevels zijn voorzien van natuurstenen speklagen die ongeveer de helft van het geveloppervlak beslaan, komen de tekens niet voor. Een enkele keer zijn ze geïntegreerd in een patroon met een veel geringer aantal natuurstenen banden. In Nederweert lijken de figuren zo een weloverwogen samenspel aan te gaan met de enkele speklagen aan de west- en de zuidzijde van de toren. Tot nu toe is mij daarvan geen ander voorbeeld bekend. Maar gesteld dat de tekens in de rechtspraak of anderszins een voorname rol speelden, waarom zouden ze zich dan beperken tot gebouwen die in baksteen zijn opgetrokken (afgezien van de Romaanse kerk van Oirschot)? Met het gebruik van een ander bouw materiaal verandert toch niet de rol van het recht in de maatschappij.

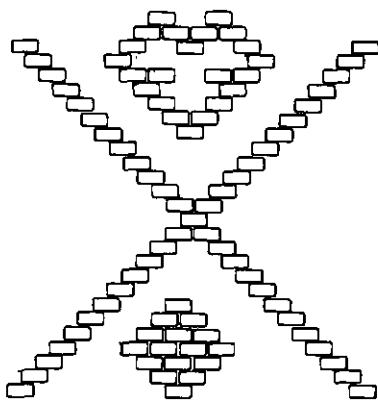
We kunnen ook denken aan metselaarstekens. Maar wat we te zien krijgen is niet vergelijkbaar met de vele steenhoudersmerken zoals die bijvoorbeeld aan de Bossche Sint Jan bekend zijn.² Natuurlijk is het denkbaar dat, zoals de steenhoudersmerken wellicht de produktie van één bepaalde ambachtsman aanduiden, de hier aan de orde zijnde tekens van baksteen zijn aangebracht ter aanduiding van dat gedeelte van het metselwerk van een bouwwerk dat door een bepaalde metselaarsploeg is gemaakt. Maar dan is het niet goed te verklaren waarom het gebruik van sommige tekens een periode van enkele eeuwen omvat. Bovendien lijkt het aannemelijk dat de diversiteit aan tekens dan nog veel groter zou moeten zijn. Als men een vergelijking maakt met de steenhoudersmerken, die klaarblijkelijk *persoonsgebonden* waren, komt die enorme variëteit naar voren, een variëteit die bij de bakstenen tekens niet in die mate voorkomt.

Bovendien komen de tekens bij het ene gebouw te incidenteel voor en bij het andere weer te willekeurig verspreid over het gevelvlak, om de produktie van één persoon of één ploeg te markeren. Ook Knippenberg gelooft niet in de aanduiding van individuele metselaars of van rondtrekkende groepen bouwvakkers.

De tekens en de begevementsrechten

Opvallend is dat op kerken waarvan de Sint Pietersabdij van Sint Truiden en, na de verwoesting daarvan, het kapittel van Cortessem de begevementsrechten bezat, althans in mijn inventarisatie, geen geveltekens voorkomen. Voor kerken onderhorig aan de abdij van Echternach is de

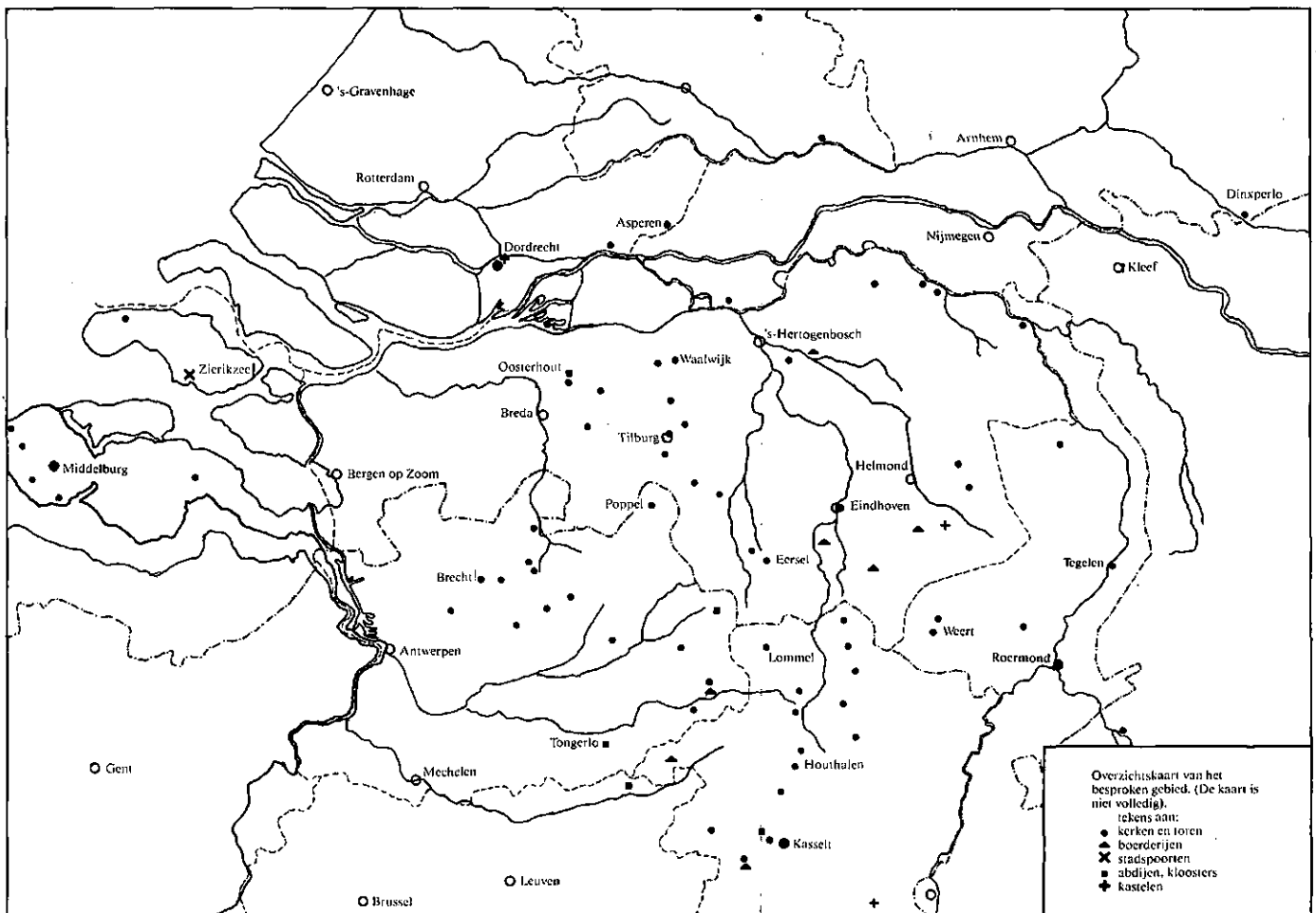
2. C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, 's-Gravenhage 1985.

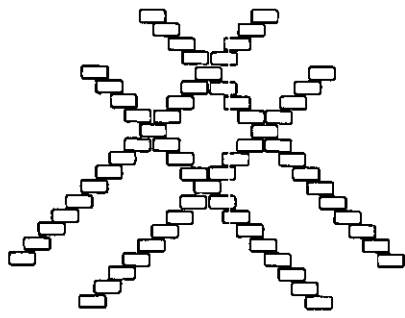

15

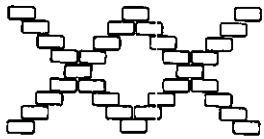
oogst weliswaar schraal, maar dat kan berusten op de beperktheid van mijn gegevens. Terwijl de kerk van Bakel bakstenen tekens heeft, komen in Eersel en in Deurne alleen kalkstenen kruisjes voor (zie fig. 91 en 92). Wel zijn de kerken die onder de begevingrechten van de kloosterorden (vooral de premonstratensers) vallen ruimschoots vertegenwoordigd. Ze komen aan de abdij van Tongerlo vele tekens voor (zie fig. 54-55-56 en fig. 73, onder meer). De volgende kerken waarvan het begevingrecht in de late middeleeuwen berustte bij de abt van Tongerlo³, vertonen tekens: Diessen (fig. 9, 18, 31, 45), Waalwijk (fig. 63 en 78) Poppel en Duizel. De laatste telt niet mee, omdat Tongerlo pas in 1686 daarover de begevingrechten kreeg. Daartegenover staan Hoogeloon, Oostelbeers en Ravels die geen tekens vertonen. Wellicht heeft het betekenis dat de torens van Oostelbeers en van Hoogeloon aanmerkelijk ouder zijn dan de eerder genoemde kerktorens. De kapittelkerken van Oirschot en Boxtel, de eerste rijk van speklagen voorzien, en de toren van de destijds van Oirschot afhankelijke kerken van Bladel, Vessem en Middelbeers zijn niet voorzien van tekens, maar wel de kapittelkerken van Hilvarenbeek en Asperen (zie o.a fig. 48, 61, 80 en 84). Heeft het feit dat de kerk van Hilvarenbeek en het Boterkerkje in Oirschot gelegen zijn aan een Vrijthof er iets mee te maken? Voor wie stelselmatig aan het werk gaat moet het mogelijk zijn om te achterhalen of er een correlatie bestaat tussen het voorkomen van bepaalde geveltekens, en de instelling die de begevingrechten uitoefende.

3. H. Koyen, L.C. van Dijk, *Tongerlo door de eeuwen heen*, Tongerlo 1984.

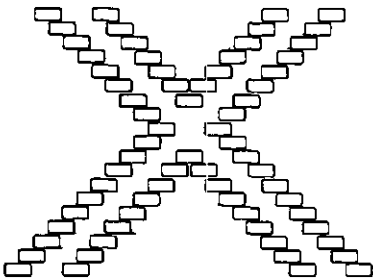

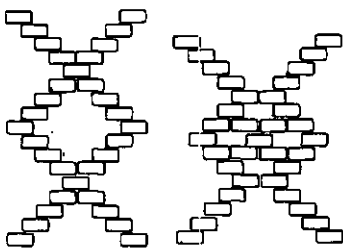
16

17

19

20

21

Mogelijk toch een decoratieve betekenis?

Knippenberg sluit de mogelijkheid dat de tekens een decoratieve betekenis hebben nagenoeg uit. De door hem getoonde gevel van de kerk van Ekelsbeke in Frans Vlaanderen, met een volledig ruitpatroon, is daarop wellicht één van de weinige uitzonderingen. De als een litanie eindeloos herhaalde en gevarieerde patronen van diagonalen en ruiten tussen plint en onderste druiplijst van de kerken van Brecht en Sint Lenaarts, zijn naar onze huidige maatstaven moeilijk als zodanig te interpreteren. De vaak uitgesproken slordige verdeling zoals bijvoorbeeld aan de toren van Peer (fig. 26), vormt ook al geen pleidooi voor die stelling. Maar wat betekenen hier onze maatstaven? Wel zijn de tekens vaak zorgvuldig in een patroon van natuursteenbanden, spaarvelden en lisenen geplaatst. Genoemd wordt in dit verband de toren van Nederweert. In Hilvarenbeek en Duizel komen hoge, kolomvormige composities voor die met zorg in een liseen zijn geplaatst (fig. 80 en 82) en in Duizel zijn de beide tekens, die ter weerszijden van de westingang zijn aangebracht (fig. 27) symmetrisch in hun spaarvelden geplaatst. Maar dat doet alleen maar recht aan een eventuele gewichtige betekenis.

De koppenpatronen, die veelvuldig voorkomen (fig. 84 en 85), zouden misschien een ornamentale betekenis kunnen hebben, ware het niet dat ook zij vaak erg willekeurig zijn geplaatst. Ze kunnen hoogstens verband houden met de tekens waarmee ze in combinatie zijn aangebracht.

Het traptorentje dat aan de zuidgevel van de toren van Duizel is aangebracht, gaat vergezeld van een koppenpatroon daaronder (fig. 81). Bij die koppenpatronen is het opvallend dat men ter plaatse van dat koppenpatroon overgaat op een zorgvuldiger werkwijze. Op het stramien van vlaams verband of kruisverband ontstaan dan verschillende koppenpatronen.

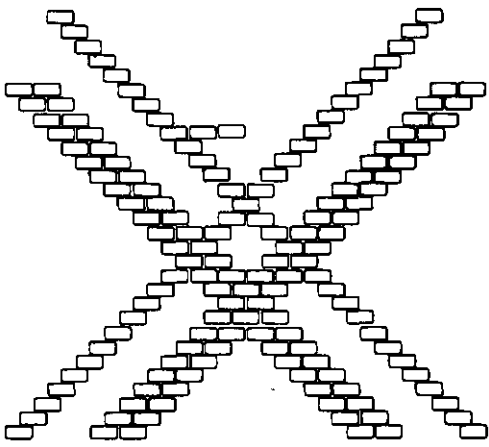
De zuidgevel van de toren van Loker (West Vlaanderen) vertoont een veelheid van zeer ongelijksoortige tekens, die bovendien ook zeer ongelijk van afmetingen zijn. Men heeft geprobeerd daarin wat orde te scheppen door boven en onder het gehele ensemble een rij blokken aan te brengen bestaande uit een viertal schuin overeind geplaatste bakstenen. Maar dat zou er alleen maar op wijzen dat men het wat rommelige geheel bepaald niet decoratief vond en met toevoegingen probeerde tot orde te brengen. (Fig. 14, 20, 21, 72 en 86 maken alle deel uit van het met deze tekens nog niet volledig weergegeven tableau).

Waarom de tekens in schetsvorm gepresenteerd?

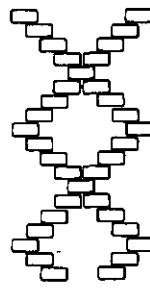
Het natekenen van de tekens houdt het gevaar in dat men interpretatiefouten gaat maken. Vooral als er beschadigingen in het metselwerk voorkomen of lijken voor te komen, moet men zich strikt beperken tot het noteren van wat men werkelijk ziet. Soms lijken constructies op mislukte hexagrammen, zoals in Vlimmeren (fig. 77). Maar als het resultaat nauw verwant lijkt aan andere merken zoals fig. 79, in Rijkevorsel of 78 in Waalwijk, is het duidelijk dat alleen een nauwgezette registratie waarde kan hebben. Fotografie is een onmisbaar hulpmiddel om tekeningen te controleren. Maar de perspectivische vertekening bij vooral hooggeplaatste tekens is hinderlijk voor een goede beeldvorming. Vandaar dat toch is gekozen voor tekeningen.

Toelichting bij de afbeeldingen

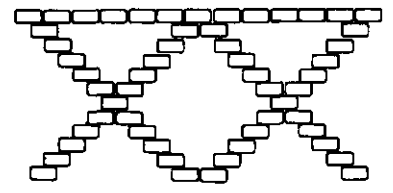
Fig. 1 t/m 15 Diagonaalkruisen
Diagonaalkruisen of „maaltkens” („mallus” is rechtbank) zoals Knippenberg ze noemt, komen vele tientallen malen voor over het gehele

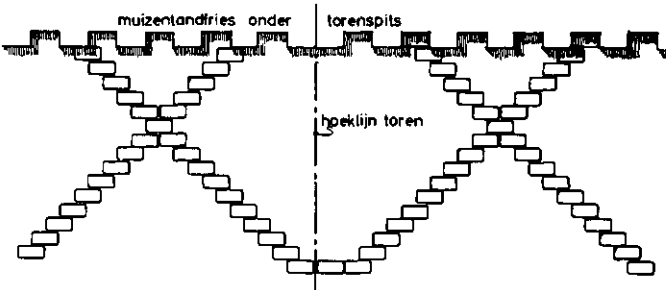
18

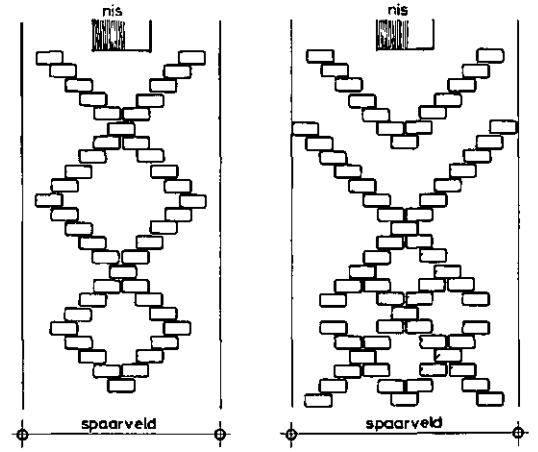
22

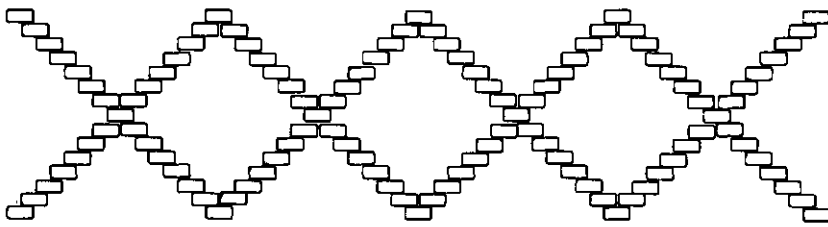
23

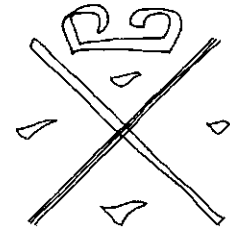
24

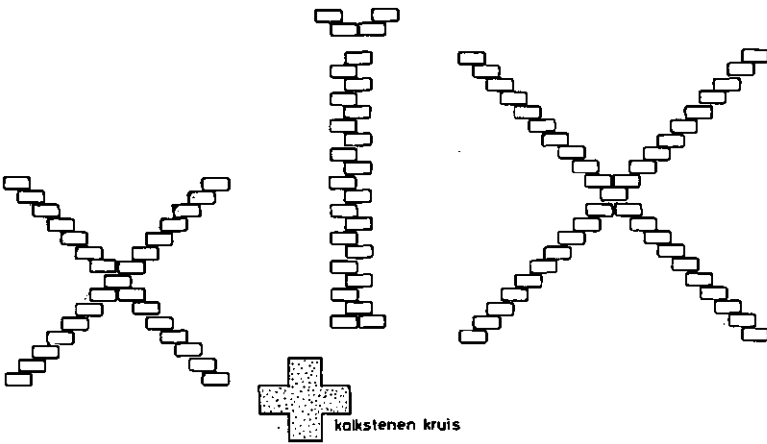
27

25

28

26

29

geobserveerde gebied. Omwille van de vergelijkbaarheid van de soms zeer subtiele verschillen, zijn in dit geval de tekens zoveel mogelijk even groot getekend, als dat tenminste geen afbreuk deed aan de duidelijkheid. Fig. 3, die voorkomt aan het oudste gedeelte van de ommuring van de abdij van Postel, doet denken aan de molenijzers in het wapen van de abdij. Maar aan die muur komt ook de vorm van fig. 1 veelvuldig voor. Fig. 7 en 8 noemt Knippenberg zandlopers, een benaming die op grond van de vorm zeker verdedigbaar is. (Knippenberg zegt niets over betekenis zandloper). Opvallend is dat beide tekens voorkomen aan de toren van Olmen, naast het teken van fig. 1. Aan de nabij gelegen kerk van Balen komt teken 8 ook voor, samen met 1 en 16. In Goirle zijn de tekens in de vorm van fig. 1 ter weerszijden van de west-ingang geplaatst.

Figuur 9: Diessen, noordzijde toren;

Figuur 10: Kerk Oosterhout, noordertransept;

Figuur 11: Peer, zuidzijde toren, combinatie diagonaalkruis met kalkstenen kruisje;

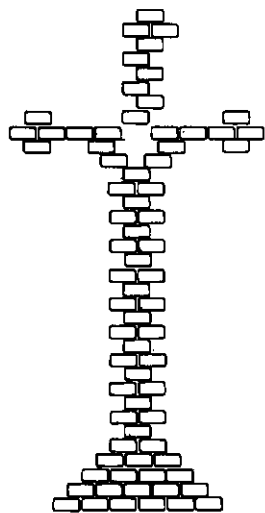
Figuur 12 t/m 15: Respectievelijk Berghem (toren), Loon-op-zand (zuidzijde kerk), Loker (kerktoren zuidzijde) en Loon-op-Zand (zuidgevel kerk).

Figuur 16 t/m 25: Door elkaar gevlochten en aaneengeschakelde diagonaalkruisen, achtereenvolgens van Balen (St. Andreaskerk westgevel noordelijke kruisarm) (16), Berghem, toren (19); Diessen, toren noordzijde (18); Postel abdijsmuur, maar ook op vele andere plaatsen zoals aan de voormalige schepenbank van Balen-Schoorheide (17 en 99); Loker, toren (20 en 21); Berghem, toren (22); Eindhoven klooster Mariënhege (23); Duizel, aangebracht ter weerszijden van de noord-oosterhoek vlak onder de torenspits (24) en Loon-op-Zand, zuidbeuk (25).

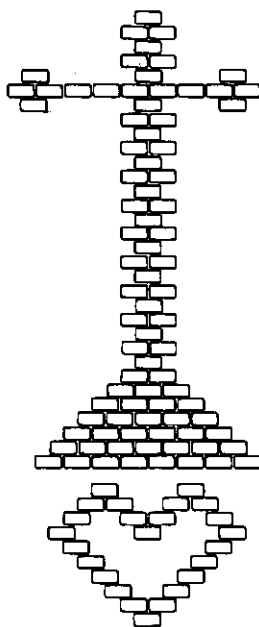
Figuur 26, 27 en 28: Combinatie van de diagonaalkruisen met een „kolom” en een kalkstenen kruisje te Peer, (26), figuren uit diagonaalkruisen opgebouwd, in de spaarvelden ter weerszijden van de westingang van de toren van Duizel (27) en een diagonaalkruis, ingekrast in de verse leemlaag van een boerenhoeve in vakwerkbouw (28). Dit laatste is ontleend aan een afbeelding bij de maand februari in het Breviarium Grimani. Het kruis en de omringende figuren lijken te zijn ingekrast met een plat voorwerp, bijvoorbeeld een plankje of een stukje tegel, waardoor het effect ontstaat van letters, gezet met een ganzeveer.

Figuur 29 t/m 37: Rechte kruisen en combinaties daarmee.

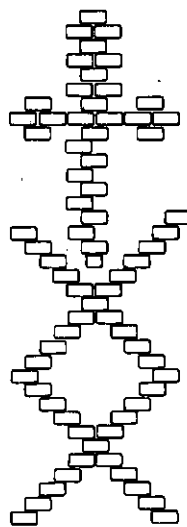
Duizel, zuidzijde toren (29), Sint Agatha, Kruisherkerk (30, 32 en 34), Diessen, noordzijde toren (31), Kaulille kerktoren (33), en Tegelen toren (36). Onder het laatste kruis is een fragment van kalksteen ingeramseld waarop twee ineengevlochten draken voorkomen, dat echter een stuk uit een oude doopvont lijkt te zijn. Wel geïntegreerd in het geheel zijn de kalkstenen kruisjes bij 35 (Sint Huibrechtslille) en 37 (Tegelen, toren). Hoewel dergelijke kruisjes vaker voorkomen en dan evengoed ingemetselde grafkruisen kunnen zijn, lijkt het in dit geval duidelijk dat deze natuurstenen onderdelen doelbewust tevoren zijn klaargemaakt en in het geheel verwerkt. In de Groot-Commandorij Aldenbiezen komt een recht kruis voor met een nodus (zoals bij 35), maar die nodus bestaat daar uit een ronde kalkstenen tegel. Voor wie zou denken dat de geveltekens slechts „spielerei” zijn van metselaars, blijkt hieruit wel dat de tekens althans minstens in deze gevallen niet berusten op improvisatie van de ambachtsman. Het teken 37 uit Tegelen met onder het kruis een nisje is dermate uniek dat het wel zeer onwaarschijnlijk is dat hier sprake is van een teken waarmee de metselaar of zijn ploeg het werk heeft willen signeren. Maar de mogelijkheid van een religieuze, magische of juridische betekenis kan hier niet worden uitgesloten.

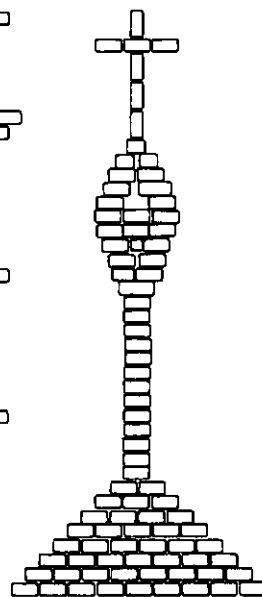
30

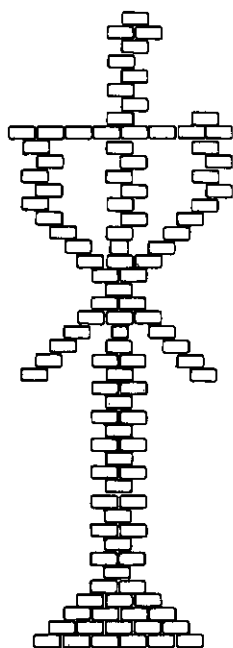
31

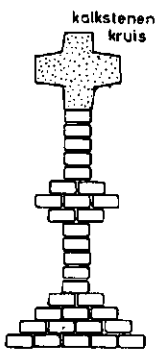
32

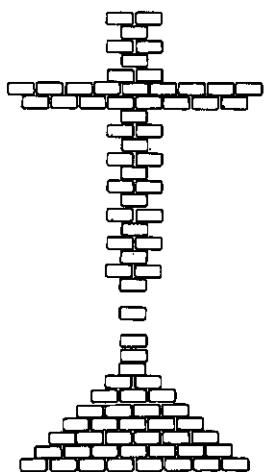
33

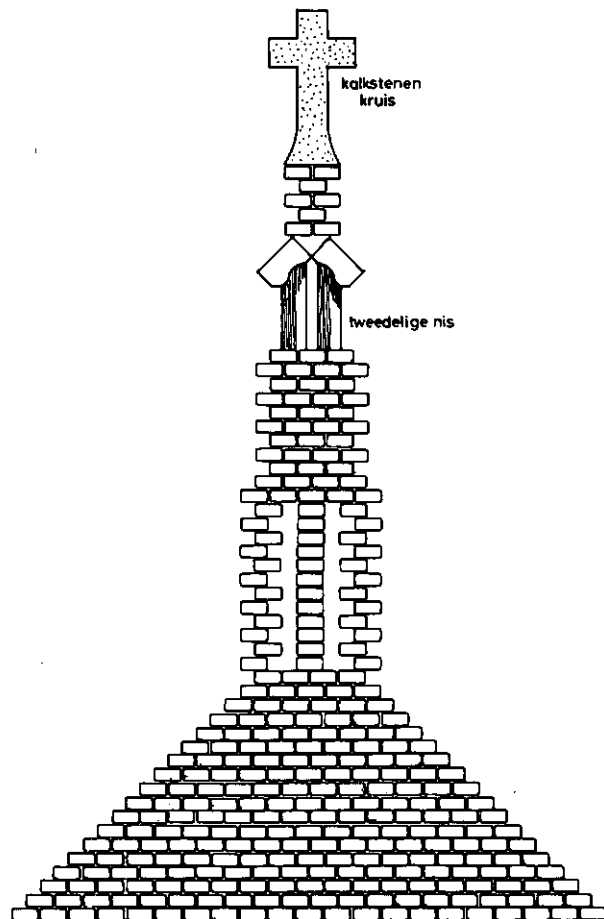
34

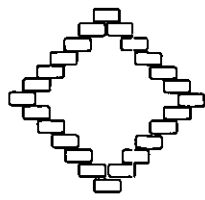
35

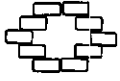
36

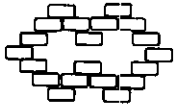
37

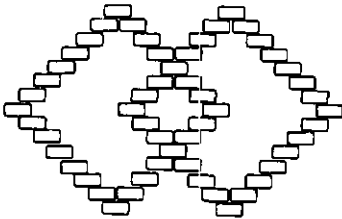
38

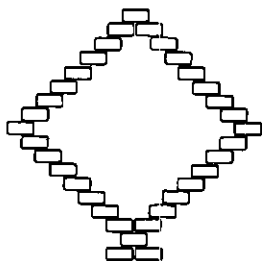
39

40

41

42

Figuur 38 t/m 57: Ruitpatronen.

Balen onder meer, Sint Andreas-kerk (38), toevoeging aan andere tekens (39) onder meer toren van Berghem (40), Den Dungen (41), onder meer te Rijkevorsel aan de kerktoren (43), Berghem, in tegenstelling tot wat men zou verwachten lijkt dit teken niet te zijn beschadigd (44), veelvuldig toegepast als bijgevoegd element, onder meer in Loker en Loon-op-Zand, 45 Diessen, westgevel noorder-zijbeuk, lijkt wel te zijn beschadigd, 46 Lierop, boerderij Ten Bomen, 18e eeuw, 47 toren Berghem, 48 Nederlands Hervormde kerk van Asperen, 51 toren kerk van Eemnes Buiten (Utr.), 49 en 52 klooster Mariënhage te Eindhoven, 53 Nederlands Hervormde kerk van Grave en ook aan de toren van Tegelen, 54, 55 en 56 komen voor op de ommuring van de abdij van Tongerlo (en niet alleen bij de poorten) en 57 op de Nederlands Hervormde kerk van Waalwijk.

Figuur 58 t/m 65: Ruitpatronen in combinaties.

Als zodanig zijn te noemen 58 (Landscommandorij Aldenbiezen), 59 (toren van Bakel), waaraan echter een deel van het diagonaalkruis lijkt te ontbreken. In Berghem komt dit motief geheel compleet voor, 60 is ontleend aan de toren van Eemnes-buiten. Ingewikkelder ruitpatronen zijn die van 62 (duiventoren van het kasteel van Ingelmunster, herbouwd in het Openluchtmuseum van Bokrijk), 61 dat voorkomt aan de westgevel van de zuiderzijbeuk van de Sint Petruskerk in Hilvarenbeek, 63 aan de Nederlands Hervormde kerk van Waalwijk, 64 aan de toren van Berghem, en 65, een veel voorkomend kruis, in dit geval afkomstig uit Eemnes-buiten.

Figuur 66 t/m 74: Hartvormen.

Ook deze komen vaak voor in combinaties en in samenstellingen met andere tekens. 66 komt voor aan de kapel van Balen-Schoor, 67 aan de hasseltse kapel te Tilburg, 68, 69 en 71 komen voor aan de parochiekerk van Zoersel. De meest eenvoudige hartvormen (66) komen voor aan tenminste drie boerderijen in Leender Strijp en aan de boerderij Loon 1 te Waalre. 72 komt weer voor aan de toren van Loker. 73 komt voor aan een voorraadschuur van de abdij van Tongerlo op het binnenterrein. Dit teken is gecombineerd met een rijk gesmeed gevelanker waaraan de nok van de schuur is bevestigd. Het uiterst merkwaardige teken 74 is afkomstig uit Tegelen, waaraan ook het pompeuze teken 37 voorkomt naast vele anderen aan de voet van de kerktoren.

Figuur 75 t/m 79: Hexagrammen en afgeleiden vormen.

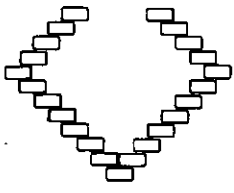
De zespuntige ster komt in vele varianten voor: 75 (Vlimmeren), 76 met onderling verschillende afmetingen onder meer in Rijkevorsel en Waalwijk (N.H.-kerk). 77 (kerk Vlimmeren, naast 75), 78 aan de N.H. kerk van Waalwijk (naast 76) en 79 aan de toren van Rijkevorsel (naast 76). De laatste drie komen teveel voor om toe te geven aan de verleiding te menen dat het hier gaat om beschadigde of mislukte tekens.

Figuur 80 en 81: Torens. (zie ook fig. 99)

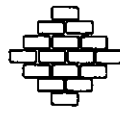
Torens zijn duidelijk als zodanig herkenbaar en betrekkelijk zeldzaam. 80 het bovenste gedeelte lijkt een toren (noordgevel van de toren van de Sint Petruskerk van Hilvarenbeek), aangebracht boven de daaronder getekende „kolom” met daartussen een diagonaalkruis. 81 is de toren die voorkomt aan de zuidgevel van de Duizelse toren. De „kolom” met diagonaalkruis komen in Duizel ook voor, (82) maar wel aan de noordgevel en niet in combinatie met de toren van 81. Daarbij hoort wel het koppenpatroon daaronder. Op de gevels van de Nederlands Hervormde kerk van Domburg op Walcheren komt ook het teken van een toren voor.

Figuur 83: Komt voor aan de toren van Berghem.

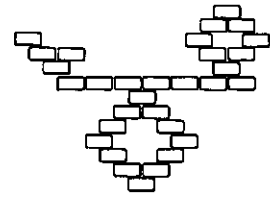
Figuur 84 en 85: Komen respectievelijk voor aan de torens van Hilvarenbeek en van Duizel, maar die plaatsen zijn bepaald niet de enige. Opvallend is

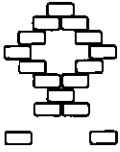
43

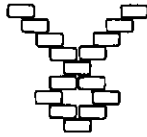
44

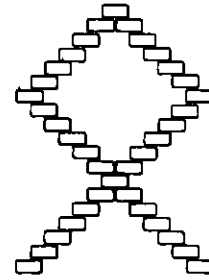
45

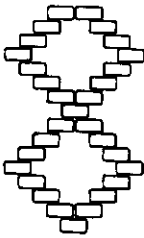
46

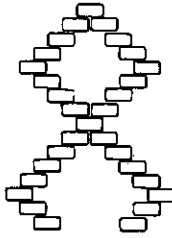
47

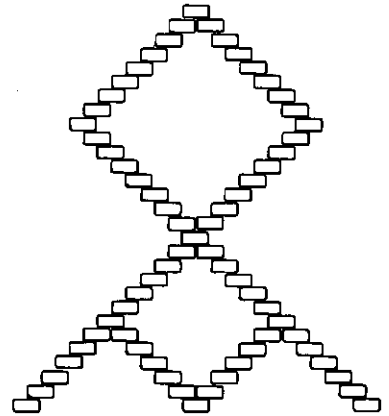
48

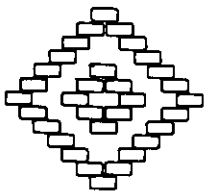
49

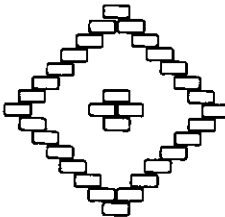
50

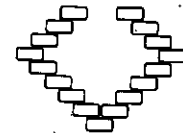
51

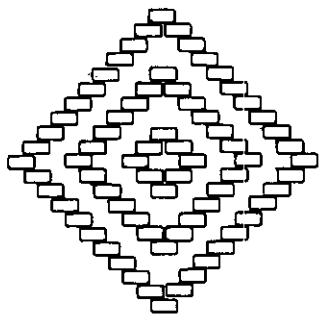
52

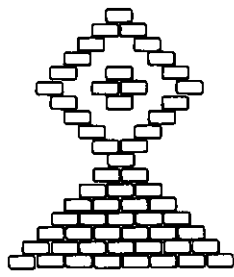
53

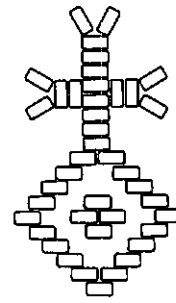
54

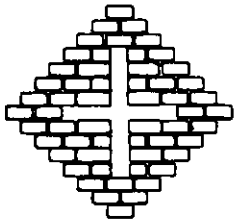
55

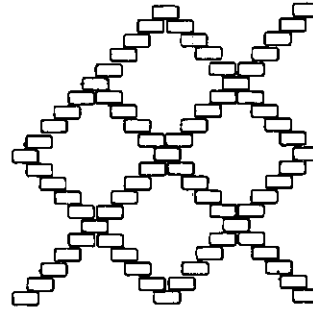
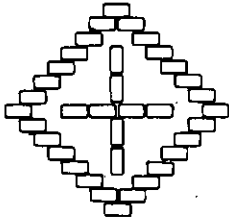
56

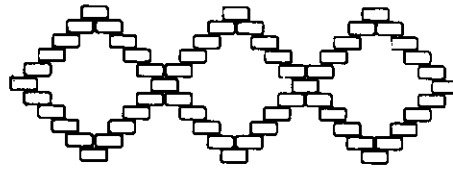
57

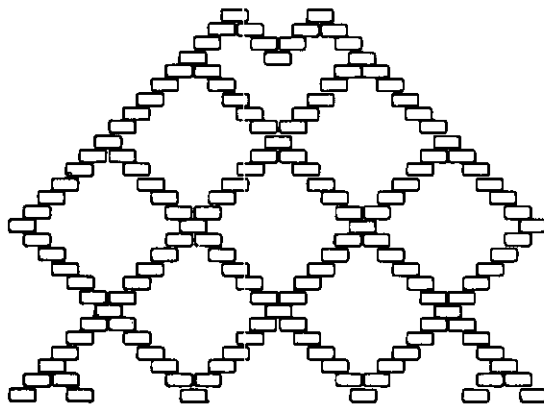
58

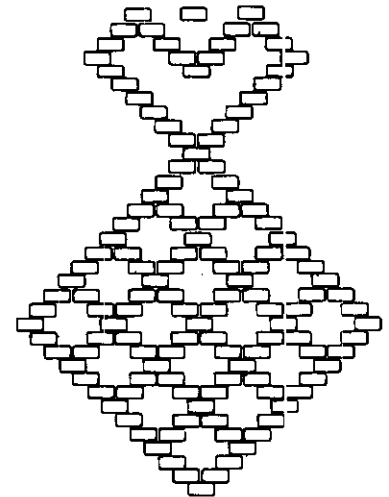
59

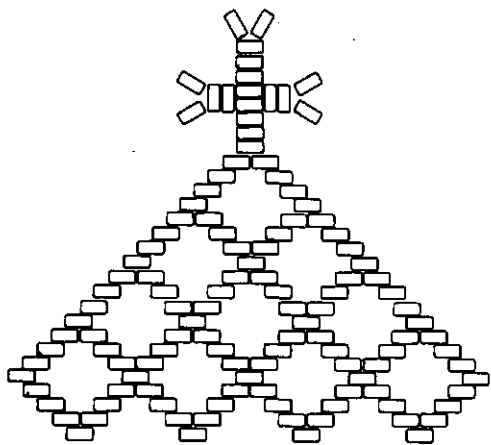
60

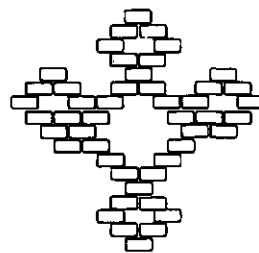
61

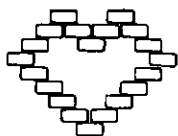
62

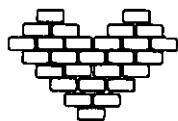
63

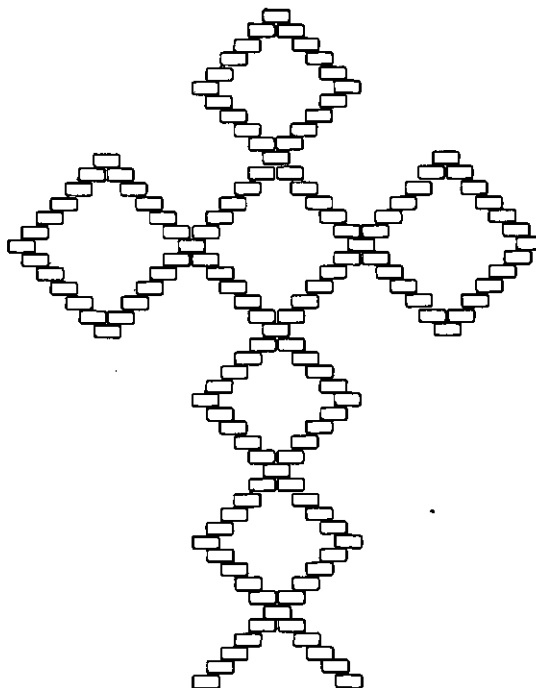
64

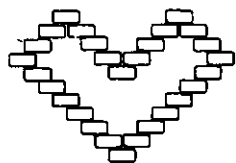
66

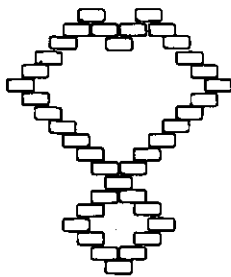
67

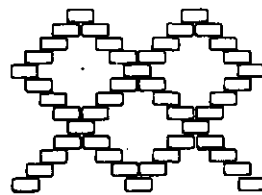
65

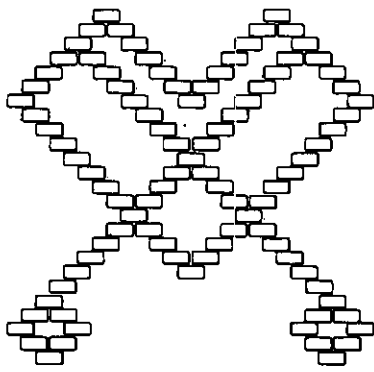
68

69

70

71

dat, waar bij het verdere metselwerk weinig regelmaat is te bespeuren in de metselverbanden, voor deze koppenpatronen keurig gebruik werd gemaakt van het kruisverband en het vlaams verband zoals die nu nog in de leerboeken voor bouwkundigen voorkomen. Kunnen koppenpatronen een andere betekenis hebben gehad dan een decoratieve?

Figuur 86: Toren Loker.

Knippenberg wijst er op dat Loker in de 14e eeuw aan de familie De Hornes kwam. De drie banhoorns in het schild komen ook voor in het wapen van deze familie.⁴ Wijst dit wapenschild er op dat de kerk van Loker een eigen kerk was of althans gesticht door de familie De Hornes?

Figuur 87 t/m 90: 87 (N.H. kerk Sprang), 88 (kerkje van Velp bij Grave, westgevel), 89 (toren van Berghem) en 90 (zuidgevel kerk Vlimmeren) zijn tekens die de indruk wekken delen te zijn van verder verdwenen merken. Toch is er ter plaatse niets dat er op wijst dat de tekens deels zouden zijn weggerestaureerd,

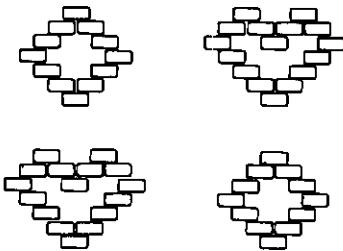
Figuur 91 t/m 98: Natuurstenen kruisen en dergelijke.

Behalve de kruisen die in 35 en 37 onder meer zijn aangegeven als onderdeel van overigens in gesinterde stenen uitgevoerde merken, komen ingemetselde kruisjes voor als hier aangegeven. Alleen de hierboven aangehaalde voorbeelden zijn de reden om deze, doorgaans kalkstenen, kruisen te noemen. Dat neemt niet weg dat sommige daarvan (93 en 94) grafkruisjes zouden kunnen zijn, maar als ze passen in het metselverband lijken ze toch gemaakt te zijn om in de gevel te metselen, en meestal passen ze daarin. Een enkele keer stroken ze in het geheel niet met het metselverband.

De kruisen 95 t/m 98 komen voor in een opstelling passende in de driehoekige topgevel van het transept in Meeuwen (Belgisch Limburg). 91 en 92 komen onder meer voor aan de kerken van Deurne en Eersel, bij de laatste rechts van de zuidelijke zij-ingang. 96 is ook te vinden aan de toren van Lommel, als een soort decoratie onder de geboorte van enkele gemetselde bogen. In het klooster Mariënhage in Eindhoven komen dergelijke „tau”-tekens voor in de binnenhof van het klooster, maar dan niet van natuursteen maar voorgevormd en gebakken in klei.⁵

Figuur 99: Toren van Loon-op-Zand, ingemetseld in de derde geleding van de traptoren. Het teken is, door de plaatsing, moeilijk op te nemen, maar in hoofdzaak zullen verhoudingen en vorm met de werkelijkheid overeenkomen. Het teken is uitgevoerd in tufsteen, zoals de sierdelen aan de rest van de toren. De trans is sterk verweerd en lijkt oorspronkelijk in reliëf uitgebouwd te zijn geweest. Voor het overige is het teken vlak ingemetseld. De beide stroken ter weerszijden van de spits geven een voor het teken onderbroken speklaag weer.

Figuur 100: Schepenbank De Meerij Mol te Balen Schoorheide. De sterk vervallen vakwerkgevel met bakstenen vullingen van de uit 1680 daterende schepenbank,⁶ vertoont een aantal tekens die grotendeels totaal anders van karakter zijn dan de hiervoor beschrevene. Alleen het dubbele diagonaalkruis is te herkennen. Hier is onmiskenbaar sprake van een combinatie van letters en cijfers, waarvan me niet met zekerheid bekend is in hoeverre het geheel compleet is. De gevel is wat betreft het linker gedeelte aan het oog onttrokken door een latere voorbouw. Bovendien geven de gearceerde vlakken delen van de gevel aan waarin latere openingen zijn gebroken. De vlakken zijn overigens niet op schaal getekend omwille van de plaatsruimte, zodat uit die vlakken geen conclusies mogen worden getrokken ten aanzien van de afmetingen van weggevalen tekens.

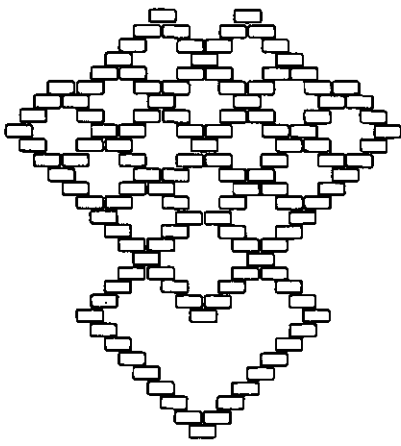

72

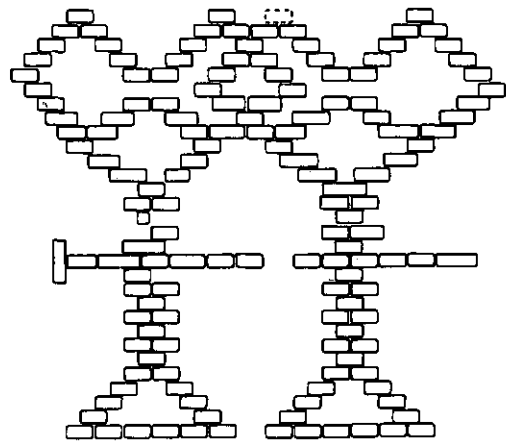
4. Knippenberg, *Oude rechtstekens*.

5. W.Th. Riswick, *Geschiedenis van het Augustijnenklooster Mariënhage te Eindhoven in: Gens Nostra 3 (1948), 175*. Riswick besteedt in dit artikel aandacht aan het T-teken op kloosters.

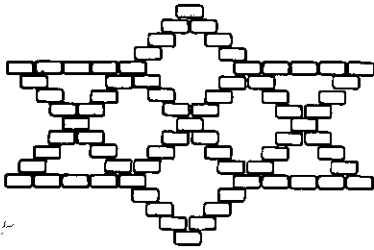
6. *Gids voor Vlaanderen*, uitg. Vlaamse Toeristenbond 1985, pag. 101.

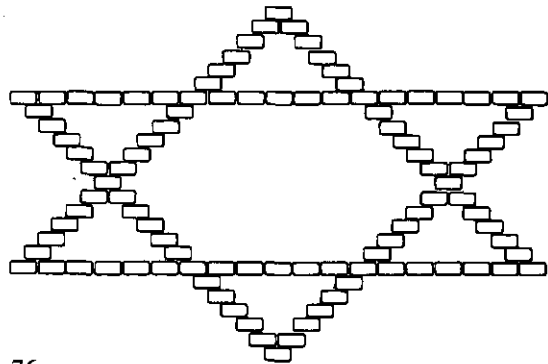
73

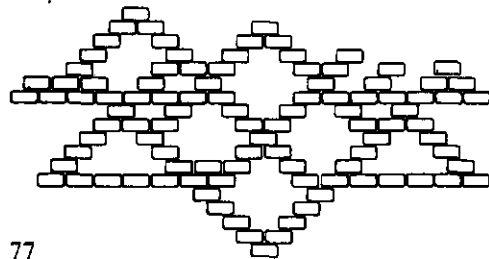
74

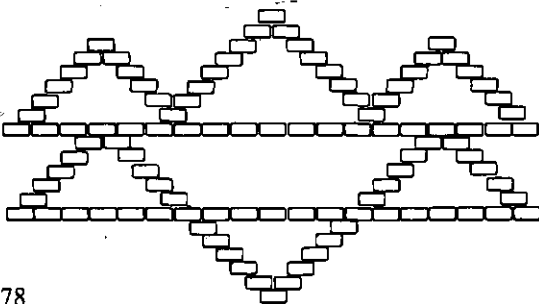
75

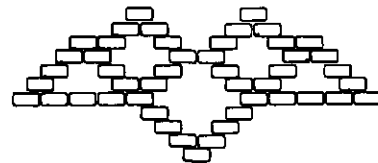
76

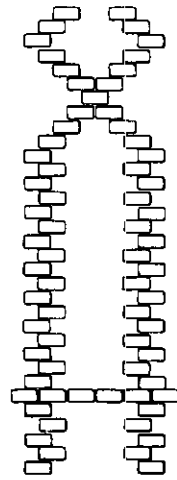
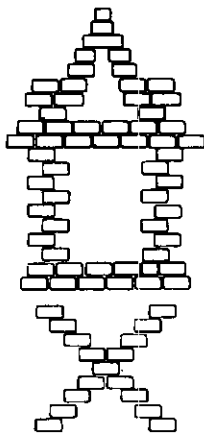
77

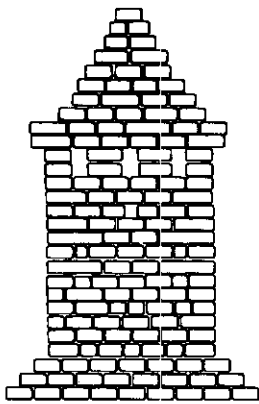
78

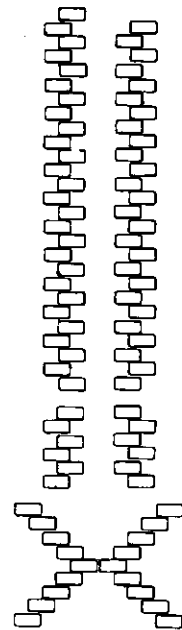
79

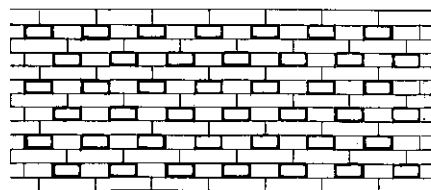
80

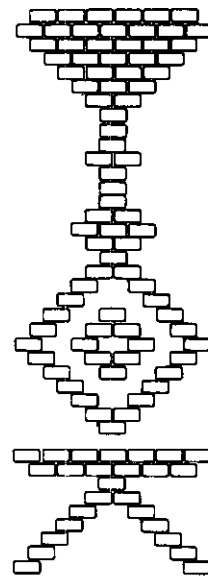
81

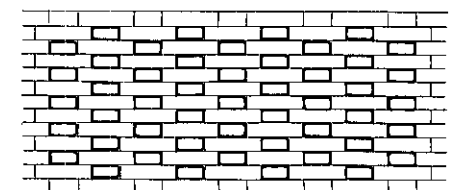
82

84

83

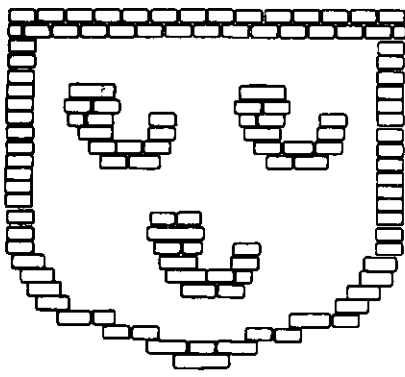
85

Tot besluit

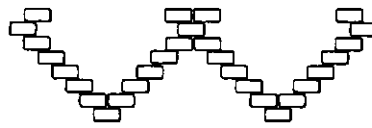
Behalve de vraag of er correlaties zijn aan te geven tussen de tekens en de abdijen die het patronaatsrecht uitoefenden, of wellicht met de stichters, zijn er nog heel wat meer kwesties te onderzoeken. In het kader van dit artikel kon niet worden ingegaan op de vraag of er enig verband is aan te wijzen tussen tekens en ingangen en of de betrokken gevels aan de oost-, zuid-, west- of noordzijde zijn gelegen. Ook of er enig verband is aan te wijzen tussen de tekens die bij elkaar zijn geplaatst onderling.

Een globale indruk ontleend aan een rit door het gebied van Noord-Frankrijk bij Laon, een gebied waar menige oudere kerk in de 15e en 16e eeuw in verdedigbare staat is gebracht, doet vermoeden dat de tekens voor het eerst voorkomen in die eeuwen en niet vroeger. Ook na 1600 komen ze niet meer voor aan kerken (althans in België, bij ons zijn er meestal alleen schuilkerken gebouwd na circa 1670), en de kloosters van de achttiende eeuw, die bij ons zijn gebouwd in de vrije heerlijkheden vertonen de tekens ook niet. Wel komen ze dan nog voor een boerderijen over het gehele gebied van Noord-Frankrijk tot Sleeswijk Holstein.

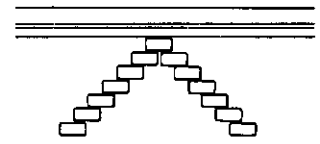
Mijn inventarisatie is uitgebreid, maar nog lang niet compleet. Door gegevens samen te voegen zijn ongetwijfeld lacunes op te vullen. Maar dat zal ook dringend nodig zijn om in deze gecompliceerde materie ooit structuur te ontdekken.

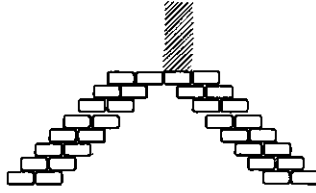
86

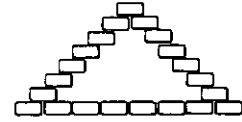
87

88

89

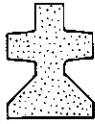
90

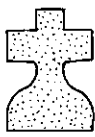
91

92

93

94

95

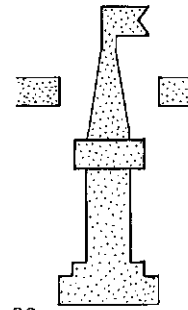
96

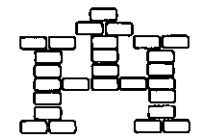
97

98

99

100

